

ΠΑΝ. ΝΟΥΤΣΟΥ

ΚΩΣΤΑΣ ΣΚΑΝΔΑΛΙΔΗΣ
ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
Η ΑΡΙΣΤΕΡΑ ΣΤΗ ΔΙΝΗ ΤΗΣ ΧΙΛΙΕΤΙΑΣ

Ἀθήνα, «Νέα Σύνορα» 1997, σσ. 419

I.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Γνώρισα τον Κώστα Σκανδαλίδη στην Κώ, το 1977 όταν ήδη αποτελούσε το νεκρότερο μέλος της Κ.Ε. του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος. Ἐκτοτε είχα την ευκαιρία να περικολληθώ τη «δημόσια» πτυχή της πολιτικής του σταδιοδρομίας και συνάμα να συμβιώσω «καίριες» στιγμές της καθημερινότητας του Κωνσταντή: μπροστά στην οθόνη των «Γαύρων», στο δεξιό ανκλόγιο τη Μεγλοβδομάδα, στη δωδεκνησιακή σουστα, στην κιθαρωδία του Νικολιού, στην ταβέρνα του Γαληνού, στις ιπποδρομίες του Ἄη-Γιώργη, στην Παναγιά τη Σπηλιανή κτλ. Στην αποψινή εκδήλωση θα προσπαθήσω να αποδείξω ότι μετέχω με την ακαδημαϊκή μου ιδιότητα, με κριτήριο αρμοδιότητας τη μελέτη της κοινωνικής και πολιτικής σκέψης. Η δική μου συμβολή, ειδικότερα, θα επικεντρωθεί στα εξής τέσσερα ερωτήματα: πού γράφτηκε το βιβλίο, με ποια μέθοδο, τί συνιστά την ιδιοσυστασία του και τί συνεπάγεται η πολιτική πρόταση που προσκομίζει. Μετά από την απάντηση σ' αυτό το τετράπτυχο των ερωτημάτων θα οδηγηθώ στα αναγκαία συμπεράσματα για την αξία του βιβλίου.

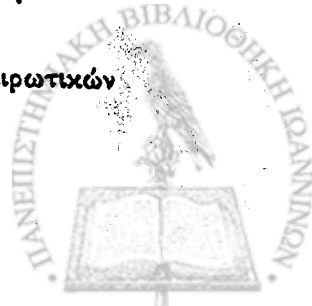
II.

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

α'. Πού γράφτηκε;

Αρχικά, το βιβλίο - δηλαδή επιμέρους τμήματά του - είχε συντεθεί στο στίβο της πολιτικής, όπου οι ανάγκες ενός ηγετικού στελέχους για εν-

Παρουσίαση του βιβλίου στην Αίθουσα Εκδηλώσεων της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών (Ιωάννινα, 6-12-1997).

δοκομματική (και όχι μόνον) επικοινωνία και ζύμωση είναι προφανείς.

Τη συνολική μορφή όμως του βιβλίου την έδωσε ο Σκανδαλίδης σε ώρες πρωϊνής περισυλλογής, αυτό το κλοκκίρι, στον ολάνθιστο κήπο ξενοδοχείου που βρίσκεται στο Δήμο Δικαίου της Κώ.

β'. Πώς γράφτηκε:

Ζητήματα μεθόδου.

Αυτή ακριβώς η διφύτα: μαχόμενης επικαιρότητας και ημερών περισυλλογής υπήρξε καθοριστική για τον τρόπο σύνθεσης του βιβλίου. Έτσι, κινείται ανάμεσα από το γνωστό χειμάρδος ύφος του πολιτικού και τη στοχαστική ανάγκυρα για την ανιψιλάφηση των ερωτημάτων: «Ένωθα την εσώτερη ανάγκη περισσότερο να μιλήσω παρά να γράψω» (σ. 13).

Διακρίνεται, ειδικότερα, για τη συνέχεια και την ασυνέχεια στον τρόπο σύλληψης των πολιτικών πραγμάτων, όπως αυτός είχε εδραιωθεί στους κόλπους του κόμματός του. Τούτο άλλωστε επιτρέπει στον Σκανδαλίδη να διαγνώσει το ευρύτερο πλαίσιο στο οποίο καθίσταται ευχερέστερη η αυτοκριτική: «Παρά τη φαινομενική αδράνεια, νηνεμία και παθητικότητα, η ίδια η κοινωνία προσεγγίζει ξανά τα προβλήματα έξω από το νεφελώδες ιδεολογικό τους πλαίσιο και το εύκολο βόλεμα στο πελαταικό κράτος» (σ. 14/15).

Αυτή η συνέχεια και η ασυνέχεια, με τον τόνο της αυτοκριτικής που τη διέπει, αποτυπώνεται ανάγλυφα στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία που παρατίθεται, με έναν παρθενικό τρόπο, και υπομνηματίζεται στο τέλος του βιβλίου: εννοώ από τη μία πλευρά τη κείμενη της πρώτης περιόδου του ΠΑΣΟΚ (ενδεικτικά: Α. Παπανδρέου, Paul Seezy, Samir Amin, David Hogovits κλπ.) και από την άλλη την πρόσφατη βιβλιοπαράγωγη (ενδεικτικά πάλι: Frank Deppe, Jeremy Rifkin, Jürgen Habermas, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς κλπ.). Σύμφωνα με τη διατύπωση του ίδιου του συγγραφέα: «από τη νοσταλγία του πρώιμου ΠΑΣΟΚ της διαπάλης των ιδεών και των ρήξεων στην αγέρωχη θάλαπωρή μιάς πλήρως αποϊδεολογικοποιημένης εξουσίας» (σ. 13).

Εκείνο όμως που συνιστά το βιβλιότυπο της σκέψης του Σκανδαλίδη, αποτυπώνεται πολύ νωρίς και εντελώς αποπλιστικά στα «Προλεγόμενα» του βιβλίου του *Τα ποιητικά '69-75* (σ. 8):

«Η πορεία από τον υπαρξισμό στη διλεχτική γνώση του κόσμου και της κοινωνικής ζωής, δεν κρύβεται μέσα σε κάποιες κρυψόνες, δεν μπαίνει στα καλούπια ενός μονοπικτιού και πολύ περισσότερο δεν 'διαβάζεται' σε κάποιο ή κάποια από τα βιβλία».

Ἡ, με μιά σημερινή κναδικτίπωση αυτής της συζυγίας «υπαρξισμού» και «δικλεχτικής γνώσης» ως «τρήπου ζωής» και επομένως γραφής που ενυπάρχει στο βιβλίο που προσεγγίζουμε απόψε:

«Προσπίθησιν να κατηθέσω μιά απλή πρόταση, που δεν απορρέει από την επιστημονική εξειδίκευση και έρευνα ούτε από τη φιλοσοφική και κοινωνιολογική εμβάθυνση στα βαθιά νερά του σύγχρονου στοχασμού. Πηγάζει από ένα αδιάπτωτο πολιτικό βίωμα, μιά αυθεντική σχέση με τα πράγματα και την πολιτική. Προέρχεται από την καθημερινή εμπειρία ενός ανθρώπου που πιστεύει ακόμη πολύ ότι, εκτός από την εξουσία, υπάρχει και η αξιοπρέπεια, η ιδεολογία, η δύναμη να πιστεύεις, να οραματίζεσαι, να οικειρεύεσαι, εν τέλει να ζεις» (σ. 23/24).

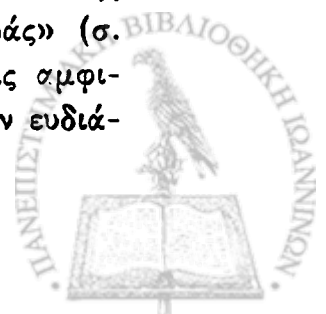
γ'. Η ιδιοσυστασία του βιβλίου

Μ' αυτές ακριβώς τις μεθοδολογικές προϋποθέσεις ο Σανδελίδης οικοδομεί την Πολιτεία ανθρώπου. Σπεύδω πάλι να δυσκρινίσω ότι ως πολιτικός οδηγείται στο πεδίο της θεωρίας όχι για να καταστεί εισηγητής ενός νέου θεωρητικού σχήματος, αλλά για να μείνει πολιτικός με επαρκή ή αξιόπιστη θεωρητική σκευή.

Ο ίδιος ο συγγραφέας εξηγεί τη αφορμή του εγχειρήματός του: «ξεκίνησα να μαζέψω τις σκόρπιες ιδέες, να επεξεργαστώ τις πικλιότερες και σύγχρονες απόψεις, να επικυρώσω την ενδόμυχη αγωνία όχι μόνο της δικαίωσης μιας δύσκολης και ανηφορικής πορείας, αλλά της συγκεκριμένης ανάγκης να αναζητήσει τους νέους δρόμους» (σ. 18).

Ως προς την άρθρωση και την αρχιτεκτονική του βιβλίου το οδηγτικό νήμα, όχι μόνο από την άποψη της μεθόδου, καθορίζεται στην Εισαγωγή (σ. 19) ως θέση αρχής: «Η σύγχρονη Αριστερά είναι μιά οικουμενική Αριστερά ή δεν είναι πιά Αριστερά». Ανεξάρτητα από το ιστορικό βάθος αυτής της αρχής και τις σημειολογικές της μεταπτώσεις, στο προκείμενο βιβλίο η κεφαλαιώση υπόκειται σ' αυτήν την ιδέα: τα δύο πρώτα κεφάλαια, σχεδόν το μισό βιβλίο, αφιερώνονται στην «πυγκόσμια κοινότητα» της εποχής μας και στους τρόπους ανάδυσής ενός επίκαιρου «πολιτισμικού σοσιαλισμού», το τρίτο κεφάλαιο στις πραγματικότητες και την Αριστερά της Ευρώπης, το τέταρτο στην Ελλάδα και το μέλλον του Ελληνισμού και το τελευταίο στην εγχώρια Αριστερά και ιδιότερα στο ΠΑΣΟΚ.

Ἄς δούμε από κοντά ορισμένα από τα θέματα αυτής της απγωγικής αφήγησης από το πλανητικό πεδίο στις τριβές της εγχώριας πολιτικής σκηνής. Ο «πολυπολικός σύγχρονος κόσμος της πυγκόσμιας αγοράς» (σ. 39) εμφανίζεται συνάμα και ως «κόσμος ουσιαστικής και βαθιάς αμφισβήτησης των προϊόντων της» (σ. 54). Με την προσφυγή σε έναν ευδιά-

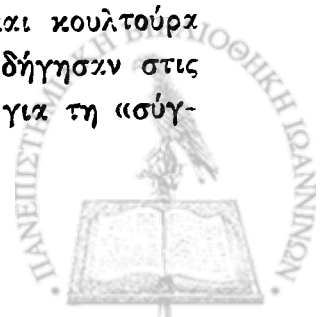

κρίτα «αποκαλυπτικό» τόνο, από τον οποίο πηγάζει και η προσδοκώμενη «δύναμη της αναγέννησης» (σ. 98· πρβλ. σ. 91, 104), διαγράφεται ο ορίζοντας ενός «πολιτισμικού σοσιαλισμού» που ως «πολιτεία ανθρώπου», ή, με τον ελληνογενή όρο του Thomas Morus: «ουτοπία» (πρβλ. σ. 107), ως «σύγχρονη συμπλήρωση της αρχικής σοσιαλιστικής ουτοπίας» (σ. 109), θα μπορούσε να αφυπνισθεί μέσω των ιδεών-αρμών μιάς χειραφετητικής πρότασης: «μέτρον ο άνθρωπος», «συνείδηση του όλου», «ποικιλία στις αξίες», «αρμονία με τη φύση» (σ. 114-141).

Πιο συγκεκριμένα, διατυπώνεται το αίτημα ανακαθορισμού της «κοινωνικής προόδου και της ατομικής ολοκλήρωσης μέσα σ' αυτή» (σ. 141), ως συστατικό στοιχείο ενός «νέου μοντέλου ευημερίας», καθώς επίσης η εδραίωση ενός πνεύματος «παραχόσμιας αλληλεγγύης», η «ριζική οικολογική αναδόμηση» του «παραγωγικού προτύπου», με τη στρατηγική μιάς «αειφόρου ανάπτυξης» (σ. 156), οι «θεσμοποιημένες διαδικασίες αναδιανομής του εισοδήματος και ανακατανομής του πλούτου» (σ. 160), η «οικοδόμηση κοινωνίας πλήρους και δημιουργικής απασχόλησης αλλά και νέων, πιο παραγωγικών και ανθρώπινων εργασιακών σχέσεων» (σ. 167) και τέλος η «δικύρωση ολοκληρωμένου δικτύου κοινωνικής αλληλεγγύης, μέσα στα πλαίσια ενός σύγχρονου κοινωνικού κράτους» (σ. 175).

Συναφώς στην επερχόμενη «αναγεννητική εποχή του ανθρώπου πολιτισμού» (σ. 180), αναγγέλλεται ξανά η «επιστροφή του πολιτικού», στους κήλιους μιάς «ολόπλευρα πολιτικής κοινωνίας» (σ. 182) που θα αναπλάσει τους αντιπροσωπευτικούς της θεσμούς, θα ενθαρρύνει «τους δρόμους της αυτοδιαχείρισης» (σ. 196) με την «ανάδειξη της ενεργού τοπικής κοινωνίας σε συνθήκες άμεσης δημοκρατίας» (σ. 199/200) και τέλος θα συντείνει στην ανάδυση των όρων συγκρότησης μιάς «παραχόσμιας δημοκρατίας». Συνκόλουθα, ο «σοσιαλιστικός πολιτικός σχηματισμός» αναμένεται να προκίψει από τη «ριζική μετάλλαξη και αναγέννηση του πολιτικού υποκειμένου» της Αριστεράς (σ. 207), γεγονός που θα επιτρέψει στο σοσιαλιστικό κόμμα να αποκτήσει μιά κινούμενη σχέση με το κράτος και την κοινωνία και επομένως να καταστεί - «δημοκρατικά» - η «πλειοψηφική πολιτική έκφραση» του τωρινού «κοινωνικού συνασπισμού» (σ. 225).

Κατά τον Σκανδαλίδη ο «προνομιακής» χώρος δοκιμασίας αυτής της σοσιαλιστικής πρότασης είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση, στο βαθμό που μπορεί να συμβάλει στην «ουσιαστική συμπλήρωση των όρων λειτουργίας της παραχοσμιοποίησης», στην «επιστροφή του πολιτικού» και στην προσπάθεια για την αρτίωση του νέου μοντέλου ευημερίας (σ. 233), εφόσον πρόκειται για έναν χώρο «με κοινωνικές αντιστάσεις και κουλτούρα ανθρωπισμού, με συμπύκνωση όλων των εμπειριών που οδήγησαν στις κατακτήσεις της Αριστεράς» (σ. 233). Βέβαια, το στοίχημα για τη «σύγ-

χρονη ευρωπαϊκή Αριστερά» προϋποθέτει την επιτάχυνση των «δικδικασιών της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης», τη σφυρηλάτηση «κοινής συνείδησης» της ιστορικής διχδρομής της Ευρώπης, την οργάνωση μιάς «ομοσπονδίας ισότιμων εθνών» και σύστοιχα την ανάδειξη μιάς «ευρωπαϊκής κυβέρνησης» που -ανάμεσα στα άλλα- θα επιμείνει στην «κοινή εξωτερική πολιτική και άμυνα» και θα «αναβθμίσει το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο» (σσ. 233-258).

Πώς προσέρχεται στη «νέα εποχή» η Ελλάδα και ο Ελληνισμός; Μπορεί να βρεί την «εθνική, δικλιωσι, και ολοκλήρωση στην παγκόσμια κοινότητα του μέλλοντος»; Κατά τον Σκακδαλίδη η σύζευξη του «δρόμου που ολοκληρώνει τη σύγχρονη Αριστερά» και της «υπεράσπισης μιάς οικουμενικής πατρίδας είναι το εισιτήριο της Ελλάδας και του ελληνισμού στη νέα εποχή» (σ. 264). Το «αναγεννητικό» τους εγχείρημα συνεπάγεται την «ευρύτερη μορφωτική και πολιτιστική θωράκιση», την «απορεία από την αθηνοκεντρική στην πολυκεντρική Ελλάδα», την «αυτοτροφοδοτούμενη και ισόρροπη ανάπτυξη», τη «συνεχή, διεύρυνση των συλλογικών και κοινωνικών μορφών οργάνωσης της παραγωγικής δικδικασίας», την εδραίωση «ενός σύγχρονου κράτους στα πλαίσια μιάς αποκεντρωμένης και δημοκρατικής πολιτείας», την τελεσφόρηση ενός «δικτύου κοινωνικής αλληλεγγύης» και την πολυσχιδή συνδρομή του ελληνισμού της διασποράς (σσ. 307-312).

Πώς όμως θα πραγματοποιηθεί το «νέο όραμα»; Πριν δοθεί η απάντηση σκιαγραφείται η ιστορική διχδρομή του ΠΑΣΟΚ, από την ίδρυσή του ως το 1996, και συνκρίνεται μια κενδρομή στην κρουσία της «ευρύτερης Αριστεράς» ως τη Μεταπολίτευση για να αποτυπωθούν, στη συνέχεια, οι σχέσεις της με το νεότευκτο ΠΑΣΟΚ, με καταληκτική διαπίστωση ότι «όλα υποτάσσονται στη σύγκρουση του 'ηγεμονισμού' και της 'αυθεντίας' που δεν επέτρεψαν τη σύγκλιση και τη συνεργασία» (σ. 344). Σ' αυτό το σημείο και με υφορμή την υπόπειρα κενκνήσης των 'αλλαγών που συνεπάγεται η διαδοχή του Ανδρέα Παπανδρέου από τον Κώστα Σημίτη στοιχειοθετείται ένα *intermezzo* «αυτοκριτικής», για παράδειγμα, ότι η εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ υπήρξε «αξεδιάλυτα δεμένη με τις επιλογές και την πολιτική διχδρομή του ιδρυτή του» (σ. 345) ή ότι συντελέσθηκε, στη δεκαετία του '80, η μετεξέλιξη του ΠΑΣΟΚ σε «κόμμα εξουσίας και από κεί σε κόμμα αξιωματούχων» (σ. 352/353), κοντολογής ότι «δεν μπόρεσε να ολοκληρωθεί ως σύγχρονος σοσιαλιστικός σχηματισμός» (σ. 359). Και ως προς αυτό το σημείο προβάλλεται το εξής τρίπτυχο ως σύνθεση «ιστορικότητας και νεωτερικότητας» (σ. 363): η «ριζική μετάλλαξη» του ΠΑΣΟΚ, η «αναγέννηση του κινήματος της Αλλαγής» και η «ανασύσταση της ευρύτερης Αριστεράς», ώστε να ξεκινήσει μιά «νέα πολιτική και

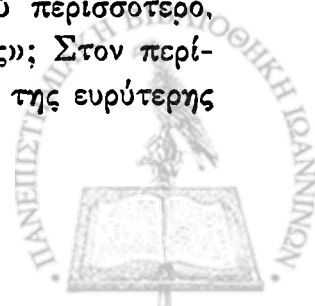

κοινωνική όσμωση» (σ. 380) ή μιá «ουσιαστική συμπικράτιξη ιδεών και πρακτικών περί την κοινωνία» που θα οδηγήσει σε «στρατηγικές, θεσμικές, προγραμματικές συγκλίσεις και, γιατί όχι άριο κιόλας, σε κυβερνητικές συμπράξεις» (σ. 382).

Τη θέση του επιλόγου καταλαμβάνει το «Εγκώμιο πολιτείας νέων», με την υπόδειξη ότι για να «επιστρέψουν οι φιλόσοφοι και οι ποιητές στην πολιτική, για να αναγεννηθεί αφευτού της η κοινωνία, για να οικοδομηθεί μιá πραγματική Πολιτεία Ανθρώπου, πρέπει να πάρουν την υπόθεση στα χέρια τους οι νέοι άνθρωποι» (σ. 385).

δ'. Οι συνεπαγωγές της πολιτικής πρότασης του βιβλίου

Μετά απ' αυτή τη σύντομη ανασυγκρότηση των αντιλήψεων που εκθέτει ο Σκανδαλίδης στην *Πολιτεία Ανθρώπου* αβίαστα τίθεται το ερώτημα για την πολιτική πρόσληψη αυτού του βιβλίου. Καταρχήν, ο ίδιος ο συγγραφέας ομολογεί, δηλώνοντας μάλιστα «συμμέτοχος και συνένοχος» - αυτή τη διεργασία, ότι «ίσως δεν είναι και τόσο ελκυστικό να μιλάς για ιδέες, για αλλαγές, για μέλλον» (σ. 14). Με δεδομένη λοιπόν τη «μονοσύλλαξη» ιδεολογική πρακτική των πολιτικών, το βιβλίο αναμφίλογα αποτελεί «σκάνδαλο» ανόμισά τους. Πως όμως θα προσληφθεί μιá τέτοια «πολιτική απάντηση στα τεκταινόμενα κάτω από το πρίσμα μιας σύγχρονης στρατηγικής» (σ. 18); Αυτό που σε άλλες εποχές θα ήταν αυτονόητο, δηλαδή ο γραμματέας ενός κόμματος της Αριστεράς, να έχει τεκμηριώσει την εικόνα του όλου, τόσο από την άποψη των αφετηριών και της κοίτης του κινήματος όσο και με το πρίσμα των επερχόμενων ιστορικών μεταβολών, έρχεται σε μιá περίοδο διαδοχής ηγεσίας και σύστοιχων νοοτροπιών στους κόλπους του ΠΑΣΟΚ. Έτσι πριν απ' όλα, και παρά τις προσεχτικά στρογγυλεμένες εκφράσεις, αποτελεί το βιβλίο θερραλέα αποσφήνιση αυτών των διεργασιών μετάβασης με έναν προσωπικό τόνο που φέρνει τη σφραγίδα της νεότερης γενιάς των στελεχών του ΠΑΣΟΚ. Αν πράγματι διαβαστεί στο εσωτερικό αυτού του κόμματος θα μπορούσε πριν απ' όλα να αποτελέσει πολιτική πρόταση ζύμωσης με αιχμή τους όρους συνέχειας και ασυνέχειας, αφού στο «αξιακό πλαίσιο» της ιδρυτικής διακήρυξης («εθνική ανεξαρτησία», «λαϊκή κυριαρχία», «κοινωνική απελευθέρωση») προστίθεται εμφατικά τώρα η «Δημοκρατική Διαδικασία» (σ. 365) που θα συνεπιφέρει «έναν άλλο τύπο δημοκρατικής διακυβέρνησης» (σ. 367). Είναι όμως αναγκαία και ικανή συνθήκη για τη «ριζική μετάλλαξη» ενός κόμματος που έγινε και «κόμμα αξιωματούχων» και, πολύ περισσότερο, για τη συγκρότηση μιας «λαϊκής βάσης κινηματικής μορφής»; Στον περίβολο του ΠΑΣΟΚ και ιδίως σε ό,τι αφορά την «ανασύνθεση της ευρύτερης

Αριστεράς» εξαιρετικά χρήσιμη νομίζω ότι θα αποβεί η γνώριμη μετάβυση από το πληθυντικό πεδίο στην εγχώρια πολιτική σκηνή, δηλαδή η απόπειρα τεκμηρίωσης της θέσης ότι η «σύγχρονη Αριστερά είναι μία οικουμενική Αριστερά ή δεν είναι πιά Αριστερά». Ως προς τα επιμέρους θέματα που συνθέτουν αυτή τη στρατηγική πρόταση καθώς και τους τρόπους για την πραγματοποίησή της ο ίδιος ο συγγραφέας αντιμετωπίζει όλα τα ενδεχόμενα: «Το αν η υπέρβυση θα προκληθεί από μετάλλαξη και αναγέννηση των δεδομένων σχηματισμών ή από πολυδιάσπαση και ανίρεσή τους δεν έχει κριθεί ούτε μπορεί ακόμη να προβλεφθεί ιστορικά» (σ. 318). Πάντως ποιητής και ο ίδιος, υποψιάζεται τη στάση «Αλεξανδρινών» της ευρύτερης Αριστεράς απέναντι στον καθαρικό «ηγεμόνα εκ Δυτικής Λιβύης». Σε κάθε περίπτωση, όμως, το σύνολο των αποδεκτών αυτής της πολιτικής πρότασης που προσκομίζει το βιβλίο, τόσο μέσα όσο και έξω από το ΠΑΣΟΚ, μπορεί να κινηθεί στο ίδιο ακριβώς πλαίσιο με ό,τι θα προτιμούσαν να της προσάψουν: *Hic Rhodus, hic saltus!*

III.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Συμπερασματικά, πρόκειται για ένα βιβλίο με το οποίο ο Σκανδαλίδης κινείται άνετα και με σαφή λόγο στο πεδίο της θεωρίας όχι για να καταστεί εισηγητής ενός νέου θεωρητικού περιγράμματος, αλλά για να στερεωθεί ως πολιτικός με αξιόπιστη θεωρητική σκευή. Από αυτή την άποψη τεκμηριώνει μία αξιοπρόσεχτη υπόθεση εργασίας, με ευκρινείς εννοιολογικούς αρμούς, που ο χώρος επλήθευσης ή επιλάθευσής της βρίσκεται στον πολιτικό στίβο. Ο Σκανδαλίδης διαθέτει όλα τα αναγκαία αντισώματα καθώς και τις δικλίδες «ποιητικής» διαφυγής για να διαγνώσει τα ενδεχόμενα από τυχόν αναντιστοιχία θεωρητικής πρότασης και πολιτικών πράξεων. Ήδη εικοσιπεντάχρονος είχε καταγράψει μία παρόμοια δικπίστωση:

«Όσο ταξιδεύω
σ' αυτό τον τόπο
μπροστά μου απλώνονται ανηφορίες»...

Τώρα που με αποθησαυρισμένη πολιτική εμπειρία φουγκράζεται ότι οι «ιδέες επανεμφανίζονται στο προσκήνιο» (σ. 15) ο Σκανδαλίδης έχει τα απαρτίτητα εφόδια και το θάρρος να ονοματίσει αυτές τις «ανηφορίες» που μας δυσκολεύουν όλους, ανεξάρτητα από ποιο παρατηρητήριο τις εποπτεύουμε και τις προσεγγίζουμε.

